

İslam SADIO

Filologiya elmləri doktoru

e-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Pərinaz SADIOLI

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: perinaz_sadiqli@yahoo.com

“ALP ƏR TONQA” DASTANI

Açar sözlər: M.Kaşqarlı, “Divan”, Alp-Ər Tonqa, mərsiyə, xalq, xaqan.

ALP AR TONGHA

Summary

There are informations about the great Turkic lord Alp Ar Tongha in the a lot of sources. Such of the sources are Mahmud Kashgari’s “Divan”.

In the article were investigated elegies collecting in the “Divan”, were given thoughts about Alp Ar Tongha.

Attitudes of Khakan (the title of Turkish rulers)- people were examined on the basis of the elegies, were revealed reasons socialization of the death.

Key words: Mahmud Kashgari, “Divan”, Alp Ar Tongha, elegy, people, ruler.

ЭПОС «АЛП ЕР ТОНГА»

Резюме

В нескольких источниках имеются сведения о великом тюркском кагане Алп Ер Тонга. Один из таких источников является «Диван» Махмуда Кашгари.

В данной статье исследованы причитаний, собранные в «Диване», на их основе высказаны интересные мысли. Проанализированы отношений народ-хаган на основе приведенных причитаний, вскрыты причины получение общенародного характера смерти одного героя.

Ключевые слова: М.Кашгари, «Диван», Алп Ер Тонга, причитание, народ, хаган.

Hər bir xalq yaratdığı irili-xırdalı folklor əsərlərində özünü ifadə edir. Xalqın tarixi yaddaşı olan hər bir folklor əsəri onun həyatının, məişətinin, psixologiyasının, xarakterinin poetik ifadəsidir. Xalqı hərtərəfli ifadə etmək imkanlarının genişliyinə görə, bütün folklor janrları işərisində dastanlar birinci yeri tutur. Hazırda dünyanın bir çox xalqlarının dastanı var. Əksər xalqlar dastan yaradıcılığına gec başlamışlar. Məsələn, german və skandinav xalqları dastanı ilk dəfə Atillanın Avropaya gəldiyi zaman onun ordusunu müşayiət edən ozanların-sazandaların dilindən eşidib, onları mənimsəmişlər. Akademik V.M.Jirmunski yazırdı ki, alman və skandinav xalqları epos yaradıcılığı sahəsindəki ənənələri hun türklərindən götürmüşlər. Bunun ən tutarlı sübutu odur ki, həmin xalqların eposlarında tarixi şəxsiyyətlər olan Atillanın (hunların xaqanı), Xerkanın (onun arvadı), Blyödelin (onun qardaşı) və başqalarının adları saxlanmışdır (1, 31). Son vaxtlar folklor sahəsində aparılan tədqiqatların müəllifləri bu nəticəyə gəlmişlər ki, bu

eposlarda təkcə Atillanın adı saxlanmamışdır. Atilla german və skandinav xalqlarının ilk epos qəhrəmanıdır. Alman alimi Andreas Xoysler yazır ki, “hətta bu dastanların ən son formaları ən qədim formaları ilə qarışmışdır. “Tidrek haqqında saqa”nın cənubi alman variantına görə burqundlarmın öldürülməsində Atillanın heç bir günahı yoxdur. Dastanın bir yerində Atilla bütün kişilərin ən acgözü adlandırılır. Burada başqa bir ənənənin qarışığı olmuşdur. Qəzəbli Atilla Skandinaviya şairinə və onun Cənubi Almaniya qaynağının müəllifinə dastanın daha qədim bir formasından tanış idi” (2, 100). Q.N.Potanin isə yazırdı ki, “Roland haqqında nəğmə”lərdə hun hökmdarı Atilla və onun iqamətgahı eposun mərkəzində durur. Daha dərin araşdırmalar göstərə bilər ki, alman eposuna hun təsiri yalnız kralların adlarında yox, süjetin özündə də əksini tapıb (3, 3).

Nə Alp Ər Tonqanın, nə də Atillanın Avropaya səfərlərinin səbəbləri düzgün açılmamışdır. Bu səfərlərin səbəblərini biz ilk dəfə Mahmud Kaşğarının “Divanü-luğat-it-Türk” əsərində aydın şəkildə görürük. Mahmud Kaşğari “Divan”ında türk haqqında belə bir məlumat vermişdir: “Türk əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu ad Nuh oğlu Türkün övladlarına Tanrının verdiyi addır. Ulu Tanrı “mənim bir ordum vardır, ona “türk” adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərəm” deyir. Bu, türklərin bütün insanlara nəzərə üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara “öz ordum” demişdir (4, 357-358). Akademik Tofiq Hacıyev yuxarıda deyilənlərə əsaslanıb yazır: “...bu, Tanrının türkə hələ islamdan əvvəlki münasibətidir. Tanrı Atillanın sərkərdəliyi ilə bu ordusunu qəzəbinə gəlmiş Avropanın üstünə göndərmişdi” (5, 16).

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, nə Alp Ər Tonqa, nə də Atilla Avropaya işğalçılıq, soyğunçuluq və s. məqsədlərlə getməmişlər. Alp Ər Tonqa və Atilla əslində Tanrının Türk adlı ordusuna başçılıq edirdilər və bu ordunu Avropaya Tanrının özü göndərmişdi. Onlar Avropaya mədəniyyət aparmışdılar. Dövləti və xalqı idarəçilik mədəniyyəti, geyim mədəniyyəti, yemək mədəniyyəti, epos mədəniyyəti, qonşuluq mədəniyyəti və birgə yaşayış mədəniyyəti. Məhz buna görə də həmin xalqların eposlarının əsas qəhrəmanı Atilladır.

Başqa xalqlara nisbətən türk xalqı dastan yaradıcılığına çox erkən başlamışdır. “Oğuz Kağan”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi dastanlar bu fikri söyləməyə tam əsas verir. Türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarının sayı hazırda 100-dən çoxdur. Bunun özü də türk dastan yaradıcılığı ənənəsinin nə qədər qədim tarixə malik olduğunu göstərən amillərdən biridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyanın əksər xalqlarının cəmi bir qəhrəmanlıq dastanı var (6, 6).

Ən qədim türk dastanlarından biri Alp Ər Tonqanın haqqında qoşulmuşdur. Bu dastan tam şəkildə gəlib bizə çatmamışdır, lakin onun parçaları Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərində və Mahmud Kaşğarının “Divanü-luğat-it-Türk” əsərlərində saxlanmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, “Alp Ər Tonqa” dastanı Ə.Firdovsiyə tam şəkildə məlum olmuşdur. O həmin dastandan istifadə etdikdən

sonra əsərin əslə məhv edilmişdir. Çox güman ki, Ə.Firdovsi dastanının yazılı mətnindən istifadə etmişdir.

Dastan şifahi şəkildə uzun müddət yaşamışdır. Bir qayda olaraq dastanlar yazıya alındıqdan sonra şifahi ömrünü başa vurur. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanı belə olmuşdur. Lakin “Koroğlu” dastanı yazıya alındıqdan sonra da aşıqların repertuarından çıxmamışdır və bu gün də məclislərdə daha çox oxunan dastandır. Ə.Bəndəroğluna görə, üç dastan Kərkük türkmənləri arasında daha çox yayılmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. “Artunka” yaxud “Alp Artunka”.
2. “Oğuz Kağan” dastanı.
3. “Boz qurd” dastanı. (7, 31)

Siyahıdakı birinci dastanın “Alp Ər Tonqa” olduğu şübhə doğurmur. Bunların üçü də şifahi ömrünü Azərbaycanda çoxdan başa vurmuşdur. Onların son dövrlərə qədər Kərkük türkləri arasında şifahi şəkildə yaşaması olduqca maraqlıdır.

Alp Ər Tonqa haqqında müxtəlif qaynaqlarda geniş məlumatlara rast gəlinir. Alp Ər Tonqa eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yaşamış saka-türk hökmdarıdır. Onun ilk adı-uşaqlıq adı Buku xan olmuşdur. Buku xanın doğumu da əfsanələşdirilmişdir. “Köç” dastanında bu doğum belə təsvir edilmişdir: “Qaynağını Qaraqorumdən alan Tuğla və Selengə çaylarının birləşdiyi Kumlançuda bir fındıq ağacı ilə bir qayın ağacı vardı. Bunların arasında bir dağ peyda oldu. Bir gecə o dağın üzərinə göydən bir işıq endi. Bu dağ gündən-günə böyüdü. Uyğurlar bu hala çaşdılar. Ədəb və nəzakətlə o tərəfə doğru getdilər. Oradan gözəl musiqi səsləri gəlir və gecələri otuz addım çevrəsində bir işıq görünürdü. Nəhayət, doğum vaxtı gəldi. Dağda bir qapı açıldı. İçində bir-birindən ayrı beş dairə və onlarda beş cocuq vardı. Ağızlarının üstündən asılmış əmzıklərdən süd əmirdilər. Xalq və bəylər onları çox sayğıladılar. Böyükdən kiçiyə qədər uşaqların adları Sunqur Tigin, Kutur Tigin, Tükek Tigin, Ür Tigin, Buku Tigindi. Bunların Tanrı tərəfindən göndərildiyini sanan uyğurlar içlərindən birini kağan seçməyə niyyət etdilər. Buku ağıl, əhliyyət və gözəllikdə o birilərindən üstün olduğundan onu kağan seçməyə qərar verdilər” (8, 55). Göründüyü kimi, Buku xanın sonradan Kağan olacağı irəlicədən düşünülmüş, onun doğumu da ilahiləşdirilmişdir. Bu da təsadüfi deyil. Bütün türk epik qəhrəmanları Tanrı oğullarıdır. Bizə elə gəlir ki, yarımçıq olmasına baxmayaraq “Köç” dastanı da “Alp Ər Tonqa” dastanının bir hissəsidir.

Alp Ər Tonqanın adı Herodotun “Tarix” kitabında Madyes (9, 54), Assur-babil qaynaqlarında Maduva, “Şahnamə”də Əfrasiyab kimi qeyd edilmişdir. “Şahnamə”dəki Əfrasiyab adı birdən-birə yarana bilməzdi. Alp Ər Tonqanın adı “Avesta”da Qaranxanlılar türk sülaləsinin ulu babası kimi Franqrasyan, orta fars-pəhləvi mənbələrində Turanlı Frasiyaq, yeni farsçada (dəri) Əfrasiyab şəkillərində yazılmışdır (10, 50). Cüveyni onun adını Buğu /Buku xan, Mərcani isə Buqu /Buku xan bin Pişiniq (Peşenq) kimi göstəmişlər (11, 38). Cüveyninin

və Mərcaninin yazdıqlarından görünür ki, Buku xan və Alp Ər Tonqa eyni adamdır. Digər qaynaqlarda da Buku xanın Alp Ər Tonqa olduğu söylənmişdir. Onların həyatlarının oxşarlığı da bu fikrin doğruluğunu söyləməyə əsas verir. Orxon-Yenisey abidələrində adı çəkilən Tonqa Tiginin Alp Ər Tonqa olduğunu söyləyənlər də var (12, 19).

Məsudiyə görə, Göytürk xaqanları, Cüveyniyə görə Qaraxanlı və buddist uyğur hökmdarları, Əül-qazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-Tərakimə” əsərinə görə Səlcuqlu sultanları özlərinin Alp Ər Tonqa (Əfrasiyab) nəslindən olduqlarını qəbul edirdilər (13, 22).

Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizammülkün “Siyasətnamə” əsərində də bir neçə dəfə Əfrasiyabın adı çəkilir (14, 33, 141, 147).

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında Məhinbanu Şirinə öyüd-nəsihət verərkən Xosrovun fars, Şirinin türk olduğunu belə ifadə etmişdir:

Əgər o aydırsa, biz afitabıq,
O Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq (15, 119).

Burada Əfrasiyabın adı türk sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Əfrasiyabın adının bu qədər qaynaqlara düşməsi Alp Ər Tonqa haqqında dastanın X-XII əsrlərdə xalqın yaddaşında yaşadığını göstərir.

Bütün bu qaynaqlar istisnasız olaraq Al Ər Tonqanın türk olduğunu deyir (7, 107; 104; 8, 224).

Alp Ər Tonqa haqqında Mahmud Kaşğarının “Divanü Lüğat-it-Türk” və Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” əsərlərində də geniş bilgiler verilmişdir. Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” əsərinin “yaxşılıq etmək barədə öyüd və nəsihət verir” adlı IX fəslində oxuyuruq:

Türk bekterde danktuuları köp bolqon,
Kadır, barkı artıq bolqon köptördön.
Arasında Alp Tonqoday baatır bar,
Bardıq jerqe anın dankı taanım (16, 59)

Tərcüməsi belədir:

İndi baxsan görərsən ki, türk bəyləri
Dünya bəylərinin ən yaxşılarıdır.
Bu türk bəyləri arasında adı məşhur
Tonqa Alp Ərdir ki, taleyi bəllidir. (17, 85).

Yusif Balasaqunlu da göstərir ki, farslar (taciklər) ona Əfrasiyab deyirlər:

Əfrasiyab derdi taciklər ona,
Xalqı birləşdirib yıgdi başına. (18,33)

Alp Ər Tonqa haqqında ən maraqlı bilgilərə Mahmud Kaşğarının “Divan”ında rast gəlinir. Bu, Alp Ər Tonqanın ölümünə qoşulmuş ağılardır və “Divan”a səpələnmişdir. Heç bir şübhə yoxdur ki, bu ağılar Alp Ər Tonqanın öldüyü vaxt – məhz e.ə.VII əsrdə yaranmışdır. Bu ağılar yüz illər boyu xalqın yaddaşında yaşamış, nəsil-dən-nəsilə, ağızdan-ağıza ötürülərək cıllanmış, püxtələşmiş, bir dastan şəklində düşmüşdür. Bu şeirlərin- ağıların ruhundan aydın görünür ki, onlar

Alp Ər Tonqanın ölümünün insanları sarsıtdığı, ağrı-acısı ürəklərini yandırdığı ilk günlərdə isti-isti söylənmişdir. Sonrakı dövrlərdə onlar yalnız cilalanmış və dastanlaşmışdır. Bir çox mütəxəssislər də bu fikirdədilər (19, 14).

Alp Ər Tonqanın ölümü haqqındakı fikirlər ilkin mənbəyə söykənməsə də, müxtəlif qaynaqlara düşmüşdür. Alp Ər Tonqanın ölümündən danışılan mənbələr aşağıdakılardır:

1. “Alp Ər Tonqa” dastanı
2. Tarixi qaynaqlar
3. Ağılar

Mənbələrin hər üçü təsdiq edir ki, Alp Ər Tonqa xəyanətlə öldürülmüşdür (20, 17).

İngilis alimi, “Türk eposu” kitabının müəllifi Karl Rayxl Bizans tarixçisi Priskin 448-ci ildə səfirliyin tərkibində Atillanın sarayında olarkən iki ozanın üz-üzə dayanaraq Xaqanın şəninə türk dilində nəğmə oxuduqlarını xatırladaraq yazır ki, “onda bunlar türk dilində ilk öygülərdən ibarət poeziyadır” (21, 16).

Sözsüz ki, K.Rayxın bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Atilladan ən azı min il əvvəl Alp Ər Tonqa haqqında türk dilində öygülər və ağılar söylənmişdir. Ayrı-ayrı qaynaqlarda saxlanmış materiallar əsasında “Alp Ər Tonqa” dastanı bərpa edilmişdir. Bu zaman, birinci növbədə, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında yazıya alınmış öygülər və ağılar əsas götürülmüş, Ə. Firdovsinin “Şahnamə”sindən də istifadə edilmişdir.

“Alp Ər Tonqa” dastanı böyük türk xaqanına qoşulmuş öygülərlə başlanır. Dastandan bir parçaya diqqət yetirək:

Alp Ər Tunqa adlı bir xaqan vardı,
Ona yer üzü dar, göy üzü dardı.
Tuğ yapmışdı göy üzünə günəşi,
Bilikdə daha yoxdu bir bərabəri.
Göy Türk, Uyğur, Qarluq və Qaraxanlı,
Daha neçə türklər, adları şanlı
Onu özlərinə ata sayırdılar
Zəfərini dörd bucağa yaydılar.
Uçmağa varınca ol ulu xaqan
Yıxıldı üstlərinə göydən bir zindan.
Xalqı adət üzrə dəfn etdi onu,
Göz yaşı selinin yox idi sonu. (11, 37)

Şeirdən görüldüyü kimi, Alp Ər Tonqa öz igidliyi, mərdliyi ilə ad-san, şan-şöhrət qazanmış, bilikli, əxlaqlı, ədalətli bir xaqan olmuşdur. Böyük bir dövlət yaradıb, onu bacarıqla idarə etmiş, xalqını və vətənini yağılardan qorumuşdur. Alp Ər Tonqanın böyüklüyü, qüdrəti onun düşmənlərini həmişə qorxu içində saxlamışdır. İranlıların onu Əfrasiyab adlandırmaları da bu qorxunun nə dərəcədə güclü olduğunu aydın göstərir. Əksər alimlər bu fikirdədilər ki, qədim iranlıların şər və pislik ilahəsi Əfrasiyab adlanmışdır (11, 57). Guya Alp Ər

Tonqanı buna görə Əfrasiyab adlandırmışlar. Lakin burada ikinci variant da ola bilər. Bir çox alimlər farsların heç bir mədəniyyət yaratmayıb, hazır mədəniyyəti midiyalılardan mənimsəyib daha da inkişaf etdirdiklərini yazırlar (22, 67; 22, 86; 22, 264; 22, 270; 22, 296). Bunu nəzərə alsaq onda deyə bilərik ki, Alp Ər Tonqaya qədər iranlılarda istər xeyir, istərsə də şər, pislilik ilahəsi anlayışı və onlarla bağlı mifik obrazlar olmamışdır. Alp Ər Tonqanı Əfrasiyab adlandırdıqdan sonra onların düşüncəsində bu ad mifik obraza çevrilmişdir.

“Oğuz Kağan” dastanının “Camiut-təvarix” əsərində saxlanmış mətnini türkcəyə çevirmiş Zəki Vəlidi Toğana görə, “Oğuz Kağan” dastanının ilk qatlarını Alp Ər Tonqanın həyatı və savaqları təşkil edir (23, 22).

“Alp Ər Tonqa” dastanının əsas mövzusu İran-Turan müharibələrindən götürülmüşdür. Bu müharibələr Herodotun “Tarix” kitabında və digər qaynaqlarda öz əksini tapmışdır (9). “Alp Ər Tonqa” dastanı da əksərən tarixi qaynaqlarda verilən bilgilərlə yaxından səsləşir. Dəstan belə başlayır: “Turan ilə İran bir-birinə qonşu və düşmən iki dövlət idi. İran taxtında Mənuçöhr, Turan taxtında isə Alp Ər Tunqanın atası Peşenq Xaqan otururdu.

İran hökmdarı Mənuçöhr öldükdən sonra Xaqan Peşenq oğlu Alp Ər Tunqaya belə dedi: “Bu iranlıların bizə etmədiyi pislilik yoxdur. İndi türkün öc almaq zamanı gəlmişdir”.

Alp Ər Tunqa da bunu istəyirdi. “Aslanlarla belə çarpışacaq gücüm var və İrandan öc alacağam” dedi. Peşenqin o biri oğlu Alp Aruz iranlılarla müharibə tərəfdarı deyildi. Fəqət qərar verildi və Alp Ər Tunqa savaqla hazırlığına başladı” (11, 39).

Burada iki məsələni aydınlaşdırmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Birinci məsələ iranlıların türklərə etdikləri pisliliklər haqqındakı bilgidir. Bu fikrə söykənib demək olar ki, türklərlə iranlılar arasındakı müharibələr həmişə ikincilərin günahı üzündən baş vermişdir. Türklərin heç vaxt müharibə tərəfdarı olmadıqları burada da öz təsdiqini tapmışdır. İkinci məsələ daha önəmlidir. Burada Peşenqin ikinci oğlu Alp Aruzun adı çəkilir. Alp aruz iranlılarla vuruşmağın, onlardan öc almağın tərəfdarı deyil. Bunu düşmən tərəfə keçmək kimi də dəyərləndirmək olar. Bu obraz və onun düşmənlərin tərəfində olmağı “Dədə Qorqud”dakı Aruzu yada salır. Təkcə adların deyil, onların xarakterlərinin və əməllərinin də eyniliyi bizə çox qaranlıq mətləbləri açmağa kömək edir. Peşenqin oğlu Alp Aruzun “Dədə Qorqud”dakı Aruzun prototipi olduğunu söyləmək mümkündür. Burada uyğunluq o qədər güclüdür ki, hətta bu eyniliyi inkar edəcək fakt axtarmağa da əsas vermir.

“Alp Ər Tonqa” dastanında qəhrəman belə təsvir olunur: “Alp Ər Tonqa aslan kürəkli, sərv boylu idi, hücumunda timsah qədər cəsür, ov ovlar kən erkək aslan kimi çevik, vuruşmada savaqla fili qədər qüvvətliydi. Yüyürdüyü zaman yeri titrədir, dalbadal atdığı oxlar vıyıldayaraq göyü inlədirdi. O hiddətlənib savaqla girəcək olsa ayaqla basıb toz qaldırdığı yerdə ətrafı qan seli bürüyərdi. Dostlarına ümüd verən, güc verən dili düşmənləri üçün kəskin bir qılınc idi. Bilikdə də

ondan üstünü yoxdu. Ürəyi dərya qədər geniş, əli isə yağmur yağdıran bulud qədər comərddi. Atasının adı Peşenq, üçüncü nəsildən bəri atasının soyu kimi adı da Türk idi (11, 39).

Burada bədii detallarla, epitetlərlə və obrazlı ifadələrlə Alp Ər Tonqanın təkə portreti çəkilməmiş, eyni zamanda onun mənəvi dünyasına işıq salınmış, xarakterinin ən gizli qatları açılıb göstərilmişdir.

Yuxarıdakı parçanın sonuncu cümləsinin üstündən ötüb keçmək olmaz. Burada Alp Ər Tonqanın şəcərəsi ilə bağlı çox maraqlı bir fikir öz ifadəsini tapmışdır. “Üçüncü nəsildən bəri atasının soyu kimi adı da türk idi” cümləsində verilmiş fakt Əbülqazi Bahadır xanın, Rəşidəddinin və digər müəlliflərin məlumatları ilə tam üst-üstə düşür. Bütün qaynaqlarda Alp Ər Tonqanın nəsil şəcərəsi Nuhun nəvəsi Türkə bağlıdır (24, 74; 25, 80; 26, 10-11; 27, 129; 28, 88; 29, 75, 79).

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında Alp Ər Tonqanın ölümünə qoşulmuş 11 ağı nümunəsi qeydə alınmışdır. Bu ağıları M.Kaşğari dastan kimi yazıya ala bilməmiş, yalnız müxtəlif hadisələrdən danışdıqda, müəyyən söz və ifadələrin açımını verəndə bu ağılardan nümunələr gətirmişdir. Sözsüz ki, bu ağılar təkə nəyisə açmaq, izah etmək məqsədilə misal gətirilməmişdir. M.Kaşğari bu yolla onları yazıya almaq və yaşatmaq istəmişdir. Ona görə də ağılar “Divan”da toplu halında olmayıb, dağılmış, səpələnmişdir. Məsələn, Alp sözünü açarkən M.Kaşğari aşağıdakı ağını nümunə vermişdir:

Alp Ər Tonqa öldümü?
İsiz ajun kaldımu?
Ödhlək öçin aldımu?
Əmdi yürək yırtılır.

Ağının tərcüməsi belədir:

Alp Ər Tonqa öldümü?
Bu pis dünya qaldımı?
Fələk öcün aldımı?
İndi ürək yırtılar (4, 115-116).

Bu dastanı xalq yaratmış və neçə min illər boyu yaddaşında yaşatmışdır. Tarixdə minlərlə xaqan olub, onların hamısı haqqında nəinki dastan yaradılmayıb, hətta kiçik bir şeir, bir atalar sözü, rəvayət və s. də söylənməyib. Bu onunla bağlıdır ki, xalq yalnız ağıllı, ədalətli, xalqın və vətənin mənafeyini hər şeydən üstün tutan, bütün gücünü qurub-yaratmaq işlərinə sərf edən xaqanların adlarını əbədləşdirmək üçün onların haqqında müxtəlif folklor əsərləri düzüb-qoşmuş, hətta dastanlar yaratmışdır. Xaqanlar haqqında düzülüb-qoşulmuş bütün folklor əsərləri xalqın ona olan sevgisindən, rəğbətindən su içirdi. Bu sevgi, bu rəğbət olmayan yerdə bir mısra da folklor yarana bilməzdi. Bütün bu dediklərimiz xalqın Alp Ər Tonqaya nə qədər dərin məhəbbət bəslədiyini aydın göstərir. Yuxarıdakı şeirin “Alp Ər Tonqa öldümü?” mısrası xalqın bu böyük xaqana sevgisini və məhəbbətini, bu ölümün onların ürəyini necə göynətdiyini olduqca gözəl, poetik şəkildə ifadə etmişdir.

Xalqın Alp Ər Tonqaya sevgisi, məhəbbəti və onun ölümünün ağrı-acıları, göynətiləri “Divan”da toplanmış bütün ağıların ruhuna hopmuşdur:

Ödhlək kamuğ küfrədi,
Ərdəm arığ səwrədi.
Yunçığ yawuz tuwradı,
Ərdəm bəgi çərtülür.

Tərcüməsi belədir:

Zaman tamam zəiflədi,
Ərdəm təmiz seyrəldi.
Azğın və yamanlar gücləndi,
Ərdəm bəyi yox edilir. (4, 166)

Şeirin təxmini açıqlaması bu cürdür:

Zəmanə büsbütün azdı, ərdəm-filan qalmadı, azğınlıq və pislilik gücləndi, bütün bunlar fəzilət bəyi olan Alp Ər Tonqa (Əfrasiyab) öldüyü üçün belə oldu.

Şeirdən və verilmiş izahdan belə çıxır ki, Alp Ər Tonqanın ölümü zamanı zəiflətdi, deməli, zamanı o güclü saxlayırmış. Alp Ər Tonqanın ölümü, yoxluğu ilə ərdəmlər, igidlər, mərdlər azaldı, seyrəldi. Yəni nə qədər ki, Alp Ər Tonqa sağ idi, igidlər, mərdlər, ərdəmlər çox görünürdülər. Alp Ər Tonqanın ölümündən sonra azğınlar və pislər gücləndilər. Deməli, dünyanın nizamını qoruyub saxlayan, azğınların, pislərin çoxalmasına imkan verməyən, onların meydanlarını daraldan, əl-qollarını açmağa qoymayan Alp Ər Tonqa imiş. O ölən kimi hər şey dəyişir, pislər, azğınlar çoxalır. Nəhayət, Alp Ər Tonqanın ölümü ərdəmləri, mərdləri, igidləri başsız qoyur, çünki Alp Ər Tonqa onların bəyi, başçısı idi.

Başqa bir ağıya baxaq:

Bəglər atın arğurup,
Kadhğu anı turğurup,
Mənqzi, yüzi sarğarıp,
Kürküm anğar türtülür.

Tərcüməsi belədir:

Bəylər atı yordular,
Qayğı, qəmdən durdular,
Üz-gözü saraldılar,
Sanki zəfəranlıdır. (4, 467-468)

Şeir aşağıdakı kimi izah olunmuşdur:

Əfrasiyabın ölümünə həsr olunmuş məşhur mərsiyədən bir bənddir. Şair bəylərin hüznünü təsvir edərək deyir: bəylər atlarını yordular, qayğı, kədər onları bihal etdi, hamısının bəti-bənizi sapsarıdır, elə bil ki, üzlərinə zəfəran sürtmüşlər.

Ağıların hamısı Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr olunduğuna görə, onları yalnız bu motivlər əsasında düzgün izah etmək mümkündür. Ağının birinci misrasında bəylərin atları yorduğundan danışılır. Bunu cümlənin müstəqim mənasında başa düşmək olmaz. Bəylər atlarını cıdırda, döyüşdə və ya ovda sürüb-sürüb yormayıblar. Alp Ər Tonqa öldəndən sonra bəylər atları sürməyə-sürməyə yorub-

lar. Daha doğrusu, atlar boş-boş bir yerdə durmaqdan, minilməməkdən, sürülməməkdən yorulublar. İkinci misradan belə anlaşılır ki, onlar qəmdən, qayğıdan donub qalıblar. Buradakı “durdular” sözü “donub qalmaq” anlamında işlənmişdir. Üçüncü misradakı “üz-gözü saraldılar” ifadəsi ölümü bildirir. Sarı rəng ölüm rəngidir. Nəsimi də dərisi soyularkən rənginin saraldığını belə ifadə etmişdir:

Günəş batan zaman rəngi saralar.

Doğrudanda da Günəş batana yaxın üfüqlər sarılır. Payızda ağacların yarpaqları da əvvəl sarılır, sonra tökülür. Xalq arasında da sarı ən pis rənglərdən biridir. Şeirdə bəylərin rənglərinin saralmağından söhbət açılır. Bu da o deməkdir ki, Alp Ər Tonqanın ölümündən sonra onlar da yaşamaq istəmirlər. Onların da üzlərinə ölüm rəngi çökmüşdür. Bunlar Alp Ər Tonqaya sevginin nə qədər güclü olduğunu bir daha göstərir.

Ağların birində Alp Ər Tonqa uca bir dağa bənzədilir. Ağı belədir:

Ögrəyügi mundağ ok,
Munda adhın təngdağ ok,
Atsa ajun oğrap ok,
Tağlar başı kərtülür.

Şeirin tərcüməsi belədir:

Zəmanəyə ümid yox,
Başqa səbəblər də çox.
Atsa fələk bircə ox,
Dağlar başı kərtilər. (4, 213)

“Divan”ın özündə şeirə aşağıdakı kimi açıqlama verilmişdir:

Zəmanənin adəti belədir, bundan başqa, bir çox qorxulu səbəblər də var. Fələk dağın başına bir ox atsa, dağın başı uçar.

Şeirdə Alp Ər Tonqanın adı çəkilmir. İlk baxışda bu ağının onun ölümünə qoşulmadığını da düşünmək olar. Lakin bu ağının digər ağılarla yaxından səsleşməsi, ümumi bir ab-havanın onların hamısının ana xəttini təşkil etməsi, misralardakı dil və üslubun eyniliyi, nəhayət, zəmanə və fələk obrazlarının mövcudluğu, onların qınaq və tənqid hədəfi olması şeirin şərhinə bir az dərindən yanaşmağı tələb edir. Birincisi, bu ağının da digər ağıların müəllifi tərəfindən qoşulduğu şübhə doğurmur. İkincisi, buradakı fələk və zəmanə obrazları və müəllifin onlara münasibəti digər ağılarla tam üst-üstə düşür. Bunlardan başqa, ağının Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr olunduğunu onun məzmunu da aydın göstərir. Bu fikir şeirin sonuncu iki misrasında verilmişdir. Fələk bir ox atdı, dağın başı kərtildi, qopub düşdü. Burada Alp Ər Tonqanın ordusu bir dağa bənzədilir. Bu dağın başı, zirvəsi, sözsüz ki, Alp Ər Tonqadır. Düşmən bu dağa bir ox atıb, o da Alp Ər Tonqanın ölümünə səbəb olub. Dağın başı bədənindən ayrılıb. Türk ordusu başsız qalıb. Bu ağrı-acı, bu dərd-qəm dağın hər yerində hiss olunur, özünü göstərir. Alp Ər Tonqanın ölümünü və yoxluğunu onun ordusunun hər bir əsgəri, döyüşçüsü, xalqın hər bir fərdi öz canında, varlığında

duyur. Ona görə bu itki hamını göynədir, ağrıdır. Ümumxalq ağrısına, kədərinə çevrildiyinə görə də bu qədər böyümüşdür, ictimailəşmişdir.

Mahmud Kaşğari “kurtuldu” sözünə izah verərkən yenə Alp Ər Tonqa haqqındakı ağılardan birini misal çəkmişdir. Həmin ağı belədir:

Ödhlək yarağ közətti,
Oğrı tuzak uzattı.
Bəylər bəyin azıttı,
Kaçsa kalı kurtulur. (30, 237)

Şeir in tərcüməsi belədir:

Fələk fürsət gözətdi,
Gizli tələ uzatdı.
Bəylərbəyin azıtdı,
Kaçsa necə qurtular? (30, 237)

“Divan”da bu ağıya aşağıdakı kimi açıqlama verilmişdir:

Zalım fələk fürsət gözlədi, öz gizli tələsini qurdu, bəylərbəyini çaşdırdı, bəylərbəyi qaçmaqla bundan necə qurtula bilər? (30, 237).

Burada bəylərbəyi sözü ilə Alp Ər Tonqanın nəzərdə tutulduğu düzgün vurğulanmışdır. Həqiqətən ağıda söhbət yenə də Alp Ər Tonqadan gedir. Alp Ər Tonqa haqqında hazırda əlimizdə olan dastan parçalarından və tarixi qaynaqlarda saxlanmış məlumatlardan bilir ki, düşmənləri Alp Ər Tonqanı öldürmək üçün fürsət gözləyirdilər. Onu qarabara izləyirdilər. Bu fikir ağının ilk misrasında öz əksini tapmışdır. Düşmənlər fürsət gözləməklə yanaşı, Alp Ər Tonqa üçün tələlər də fikirləşirdilər, gizli yollar axtarırdılar. Bu fikir də ikinci misrada deyilmişdir. Bəylərbəyi sözü birbaşa Alp Ər Tonqaya aiddir. Bunu dördüncü misranın mənası da təsdiqləyir. Yenə də əlimizdə olan mətnlərdə açıqca deyilir ki, Alp Ər Tonqa düşmənlərin ona tələ qurduqlarını bilirdi və qaçıb qurtarmaq istəyirdi. Lakin düşmən hiyləyə əl atıb onu tuta bilmişdir. Şeir in digər xüsusiyyətləri bu ağının Alp Ər Tonqanın ölümünə qoşulduğunu söyləməyə əsas verir.

Ağının başqa bir bəndi yuxarıdakı bəndlə çox yaxından səsleşir. Sanki burada fikir bir qədər də davam etdirilmişdir. Ağı belədir:

Ödhlək küni tawratır,
Yalınquk küçin kəwrətür,
Ərdin ajun səwritür,
Kaçsa takı artlur.

Tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Zaman günü tələsdirir,
İnsanın gücünü azaldır,
Dünyanı adamdan seyrəkləşdirir,
Kaçsa, yenə də ona çatır. (30, 320-321)

“Divan”da şeirə verilən izahda onun Alp Ər Tonqaya qoşulduğu vurğulanmışdır. Həmin izahda oxuyuruq: “Zaman, Fələk günü tələsdirir, insanın gücünü, qüvvəsini yavaş-yavaş əlindən alır, dünyanı bəni-insandan boşaldır,

hara qaçsa, yenə də ona çatır, yetişib canını alır. Bununla Əfrasiyabı, yəni Alp Ər Tonqanı və onun adamlarını nəzərdə tutur (30, 321).

Şeirin bütün məzmunu yenə də ölüm, fələk, insanların azalmağı, qaçmaqla ölümdən qurtarmağın mümkünsüzlüyü motivləri ilə yoğrulmuşdur. Burada bir sirrin üstünü açmaq üçün çox yaxşı ipucu verilmişdir. Ağıların hamısında Fələk, Zaman, Dövrən obrazlarına rast gəlinir. Həm də bunlar şeiri qoşanın əsas hədəfləridir. Bəzi şeirlərdə Fələk, Zaman və Dövrən deyəndə kimin və ya nəyin nəzərdə tutulduğu o qədər də aydın olmur. Sonuncu ağıda bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün yaxşı imkan yaradılmışdır: “Zaman günü tələsdirir”. Tanrıdan başqa heç bir varlığın günü tələsdirməyə gücü çatmaz. “İnsanın gücünü azaldır”. İnsana gücü verən də, alan da Tanrıdır. “Dünyanı adamlardan seyrəkləşdirir”. Burada söhbət ölümdən gedir. İnsanın canını almaqdan gedir. Türklərin inanclarına görə ömür də, ölüm də Tanrının əlindədir. Bu inam Azərbaycan düşüncəsində də dərin kök salmış, bir çox atalar sözlərində, əsatir və miflərdə öz əksini tapmışdır. “Ölümə çarə yoxdur”, “Ölüm haqdır” kimi onlarla atalar sözlərimiz var (31, 543). Dədə-Qorqud deyirdi: “Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya” (32, 44). İnsana ömrü verənin də, onun canını alanın da Tanrı olduğu “Dədə-Qorqud” dastanında çox dolğun şəkildə ifadə edilmişdir. Dastanın “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu”nda əzrayıl Dəli Domrulun canını almaq istəyir, Dəli Domrul ona yalvarır. Onda əzrayıl ona deyir:

- Mərə, dəli qavat! Mənə niyə yalvarırsan? Allah taalaya yalvar! Mənim də əlimdə nə var? Mən dəxi bir yumuş oğlanam-dedi.

Dəli Domrul aydır:

- Ya pəs can verən, can alan allah taalamıdır?

- Bəli, odur-dedi (32, 89).

Ağının dördüncü misrəsindəki “Qaçsa, yenə də ona çatır”ın arxasında gizlənən obraz da yuxarıdakı Zaman və ya Fələkdir. Dəli Domrul da ölümdən qaçmaq istəyir, lakin bu mümkün olmur. “Dəli Domrul” boyunda tanrının-allahın adı ona görə açıq çəkilir ki, burada ona qarşı çıxmaq motivi yoxdur. Yalnız Dəli Domrul möhlət istəyir. Alp Ər Tonqanın ölümünə qoşulmuş ağılarda isə Tanrı adına rast gəlinmir. Bunun da səbəbi var. Xalq Alp Ər Tonqanın ölümünə o qədər ürəkdən acıyır, bunu o qədər böyük dərd, kədər hesab edir ki, hətta Tanrını belə qınamağa hazırdır. Lakin türklərin düşüncəsində, təfəkküründə Tanrıçılıq çox dərin kök salmışdır. Türk inanclarına görə, Tanrı yaradıcı, himayəçi, qoruyucu və əcdaddır. Bunu Orxon-Yenisey abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında və digər tarixi qaynaqlarda, xalqın inam və etiqadlarında aydın görmək olur. Ağılarda Tanrının adının çəkilməməsi, onun Zaman, Fələk və s-lə əvəz edilməsi məhz bundan irəli gəlmişdir.

Başqa bir ağıda qəhrəmanın ölümü belə təsvir edilmişdir:

Kanı akıp yuşuldı,
Kabı kamuğ teşildi,

Ölüg bilə koşuldu,
Toğmuş küni uş batar.

Tərcüməsi belədir:

Qanı axıb boşaldı
Qabı tamam deşildi,
Ölülərə qoşuldu,
Batar doğan günəşi. (30, 152)

Bu ağı “Divan”da aşağıdakı kimi izah olunmuşdur:

- Bir qəhrəmana ağı deyir: sanki deşik bir qabdaymış kimi qanı tamamilə axıb boşaldı, artıq ölülərə qoşulur, ölüm ayağındadır, doğan günəşi batmaq üzrədir. “Günəş” sözü ilə həyatı və sərvəti nəzərdə tutur (30, 152). Göründüyü kimi, ağının digər bəndlərində olduğu kimi, burada da qəhrəmanın adı çəkilmir, şeirin kimin haqqında qoşulduğu bilinmir. Lakin bu ağının digər bəndlərlə müqayisəli təhlili göstərir ki, onların hamısı eyni adam tərəfindən qoşulmuşdur və qəhrəmanı da eyni adamdır. Bu fikri söyləyərkən ağılardan hamısının ruhuna hopmuş şair nəfəsinin, onların ana xəttini təşkil edən hissini, duyğunun eyniliyi nəzərə alınmışdır.

“Dastan”da verilən izahda bir yanlışlıq var. İzahda verilmiş “Günəş” sözü ilə həyatı və sərvəti nəzərdə tutur” fikri doğru deyil. İnsanın varı-dövləti, sərvəti heç vaxt günəşə bənzədilməmişdir. Günəşə daha çox insanın ömrü, taleyi, baxtı oxşadılır. Ağı Alp Ər Tonqanın ölümünə qoşulmuşdur. Ona görə onun ölümü günəşin batmağı ilə müqayisə edilmişdir. Bir vaxt taleyi, baxtı üzünə gülmüş, günəş kimi parlamış Alp Ər Tonqanın indi taleyi, baxtı dönmüş, günəş kimi sönmüşdür. Bunlar Alp Ər Tonqanın həyatına daha çox uyğun gəlir. Burada bir incəliyi də unutmamaq lazımdır. Əvvəldə deyildiyi kimi, Alp Ər Tonqa-Buku xan İşıqdan-Günəşdən doğulmuşdur. Onun doğuluşu Günəşin çıxması, ölümü Günəşin batmağı ilə məhz buna görə eyniləşdirilmişdir.

Ağılardan birində büt və bütxana sözü işlənmişdir. Buna əsasən həmin ağının şərhində onu islam dini ilə bağlamağa cəhd göstərilmişdir. Ağı belədir:

Kəlnqiz ləyü aktımız,
Kəndlər üzə çektimiz,
Furxan əüin yiktimiz,
Burxan üzə sıçtımız.

Tərcüməsi belədir:

Sellər kimi biz axdıq,
Şəhərlərin üstə çıxdıq,
Bütxananı biz yıxdıq,
Bütlərin üstünə pislədik (4, 353).

İndi bu şeirə “Divan”da verilmiş şərhə diqqət yetirək: “Uyğurlara qarşı axınlardan bəhs edərək deyir: onların üstünə sel kimi axdıq, şəhərlərini tutduq, bütxana və ibadət yerlərini yıxdıq, bütlərinin üstünə otururlar” (4, 353). Bilirik ki, Alp Ər Tonqa İslam dini yarandığı vaxtdan min il əvvəl yaşamışdır. Bu

şeyrlər də onun öldüyü vaxt qoşulmuşdur. Deməli, burada islam dini və müsəlmanlıqla bağlılıq axtarmaq cəhdləri heç vaxt özünü doğrulda bilməz.

Alp Ər Tonqanın ölümünün ağırlığı, xalqın batdığı yasın böyüklüyü, dərdin-qəmin dözülməzliyi ağılarda buludların ağlaması, sellərin kükrəməsi, suların hıçqırması, şimşəklərin çaxması, atların kişnəməsi, igidlərin qurd kimi ulaşmağı, gözlərin işığının sönməsi və s. kimi gözəl məcazlarla ifadə edilmişdir. Aşağıdakı ağılarda bunları aydın görmək olur:

Ay çıxıb ağillanır,
Ağ buludlar belirir,
Bir-biri üzərinə yığılır,
Suyunu saçaraq inlər.

Bulut yağmurunu koyu verdi,
O akaağını gererek tutar.
Karıni kırlara koydu
Sel inləyərək akar.

Şimşək çaktı,
Bulut durup qarşılaşdı,
Ayğır kısırak kişnoşdı,
Ögür alıp aktaşur. (33,348)

Bu ağılardakı ovqat Azərbaycanda geniş yayılmış bir bayatı ilə yaxından səsleşir:

Əzizim ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Burda bir igid ölüb,
Göy kişnər, bulud ağlar. (34, 126)

Hər iki ağı mətnindəki ovqat və ifadə tərzinin eyniliyi onların bir etnik təfəkkürdən süzülüb gəldiyini söyləməyə əsas verir.

Beləliklə, M.Kaşğarının “Divan”ında saxlanmış Alp Ər Tonqanın ölümündən bəhs edən ağılar çox qiymətli bədii yaradıcılıq örnəkləridir. Onların hərətəfli təhlilindən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

1. Türk xalqının şeir, poeziya yaradıcılığının tarixi e.ə.VII əsrdən daha qədimdir; “Divan”dakı ağıların poetik mükəmməlliyinə əsaslanıb çox cəsarətlə belə bir fikir söyləmək olar ki, onlar türk xalqının tarixi minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxan zəngin poeziya yaradıcılığı ənənəsinin məhsullarıdır;

2. E.ə.VII əsrə qədər türk xalqının çox zəngin mənəvi mədəniyyəti olmuşdur;

3. Türk xalqının epos ənənəsinin tarixi e.ə.VII əsrdən daha qədimlərə gedib çıxır. Bu ənənə olmasaydı, e.ə.VII əsrdə bu cür mükəmməl bir dastan yarana bilməzdi;

4. Türk xalqı e.ə.VII əsrə qədər mükəmməl dövlətçilik ənənəsinə və idarəçilik sisteminə malik olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» //«Книга моего Деда Коркута». Огузский героический эпос. М.-Л. 1962. с. 131-258.
2. Хойслер Андреас. Германский героический эпос и сказание о нибелунгах. Москва. 1960. 348 с.
3. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. СПб. 1899. 887 с.
4. Kaşğari Mahmud. “Divanü Lüğat-it-Türk”. Dörd cilddə. I cild (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər). Bakı, “Ozan”, 2006, 512 səh.
5. Hacıyev Tofiq. Türkologiyanın bahadırı //Mahmud Kaşğari. “Divanü Lüğat-it-Türk”. IV cilddə, II cild. Bakı, 2006, səh. 7-16.
6. Muharrem Ergin. Birinci baskının Ön sözü// Oğuz Kağan Destanı. İstanbul.1988. səh. 5-10.
7. Xıdırov Cavanşir. İraq Türkmanları. Bakı, “Azərnəşr”, 1993, 104 səh.
8. Büyük Türk Klassikleri
9. Herodot. Tarix (Tərcümə edəni fil.e.d., prof. Pənah Xəlilov). Bakı, “Azərnəşr”, 1998, 329 səh.
10. Hüseyin İsrafil. Alp Ər Tonqa (Astıyaq, Əfrasiyab...) tarixdə və bədii ədəbiyyatda. Bakı, 2007, 256 səh.
11. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. I kitab. Bakı, “Yazıçı”, 1992,184 səh.
12. Abdulkadir Karahan. “Divanü Lüğat-it-Türk” XIV yüzyl sonlarına kadar türk kültür ve edebiyatı. Edebiyyat Fakültesi Basım Evi. İstanbul, 1985, s.11-20.
13. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyyatları Antolojisi. Azərbaycan Türk Edebiyyatı. I c. Ankara, 1993, 430 s.
14. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, “Elm”, 1987, 208 səh.
15. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, “Yazıçı”, 1983, 401 səh.
16. Yusup Balasaqan. Kutadcu bilim. Frunze, “Qırğızıstan” nəşriyyatı, 1988, 528 səh.
17. Yusif Balasaqunlu. Qutadqu-bilik. Xoşbəxtliyə aparan elm /Tərcümə edənlər: Kamil Vəliyev, Ramiz Əsgər). Bakı, “Azərnəşr”, 1994, 492 səh.
18. Yusif Balasaqunlu. “Qutadqu bilik” (Tərcümə edəni Xəlil Rza Ulutürk). Bakı, “Gənclik”, 1998, 336 səh.
19. Əlibəyzadə Elməddin. Türk-Azərbaycan bədii düşüncəsinin ilkin qaynaqları. Bakı, “Elm”, 2007, 188 səh.
20. Əlibəyzadə Elməddin. Alp Ər Tonqa-ölümü haqqında ağılar // “Zəka” jurnalı. Bakı, 1992, № 3-4, səh.16-25.
21. Райхл К. Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура (Перевод с английского В.Трейстер). Москва, 2008, 383 с.
22. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика Древнего Ирана. Москва, «Наука», 1980, 416 с.
23. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyyatları Antolojisi. I c. Azərbaycan Türk Edebiyyatı. Kültür bakanlığı. Ankara, 1993, 430 səh.
24. Əbülqazi Bahdır xan. Şəcərəi-tərakimə. Türkmənlərin soy kitabı (rus dilindən tərcümə edən, 9n sğz və göstəricilərin müəllifi, bibliografyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı). Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NBP. Bakı, 2002.

25. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. т. 1, книга первая. М.-Л., 1952, 221 с.
26. Рашид-ад-дин Фазлаллах. Огуз-наме /Пер. с перс-го, предис., коммен., прим. и указатели Р.М.Шукюровой), Баки, «Elm», 1987, 128 с.
27. Афрасияб // Мифы народов мира. В 2-х томах. Т. 1, Москва, 1992, с. 129.
28. Koroğlu Xalıq. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999, 243 səh.
29. Ислам Садыг. «Огуз Каган - древняя история тюркских народов // «Східний світ». Інститут Востоківедення НАН України. 2010, № 3, с. 74-80.
30. Kaşğari Mahmud. “Divanü Lüğat-it-Türk”. Dörd cilddə. II cild (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər). Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.
31. Atalar sözü (Toplayanı Əbülqasım Hüseynzadə). Bakı, “Yazıcı”, 1985, 690 s.
32. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tərtib edəni Həmid Araslı). Bakı, “Gənclik”, 1978, 184 səh.
33. Nesir Nazım. Kaşğarlı Mahmud // Başlanğıçdan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Özbek edebiyatı. 14 cild. Ankara, Kültür bakanlığı, 2000, s. 346-349.
34. İslam Sadıq. Koroğlu nəfəsli bayatılarımız // Filoloji araşdırmalar. XVIII kitab Bakı, 2003, səh. 122-136.

